

ECOLOGIA I CULTURA: EL MATOLLAR DE SOSA DEL TERME DE SANT TOMÀS, UN HÀBITAT PRIORITARI EUROPEU VINCULAT AL PATRIMONI DE LA HUMANITAT DE LA FESTA D'ELX

Carles MARTÍN CANTARINO

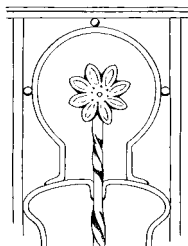
Institut Multidisciplinar per a l'Estudi del Medi «Ramon Margalef»
Universitat d'Alacant

Resum: Tota la Mediterrània és una imbricació complexa, formada al llarg dels segles, entre elements culturals i biofísics. Això vol dir que tot ecosistema mediterrani té sempre una càrrega cultural, perquè ha format part de la vida de les societats locals durant segles i, per tant, ha estat d'una manera o altra modificat intensament per elles. Però, dins de l'àmbit mediterrani, hi ha territoris que presenten elements singulars a aquest respecte. Ens atrevim a dir que el Baix Vinalopó és un d'aquests territoris, perquè hi concorren característiques ambientals (i culturals) peculiars: territori relativament recent sotmés a un clima semiàrid en què l'agricultura depèn totalment dels migrats recursos hídrics locals i afectat per la salinitat. En aquest article tractem un d'aquests temes ecoculturals lligats a la salinitat, l'aridesa i l'evolució geològica recent del territori i que té relacions amb el *Misteri d'Elx*, l'explotació dels recursos naturals dels saladars i, en concret, de l'anomenat terme de Sant Tomàs, el tros fitat per les autoritats d'Elx a fi que els guanys de la seua explotació permeteren pagar a qui feia el paper de sant Tomàs en la *Festa*.

Paraules clau: Saladars d'Elx, *Misteri d'Elx*, ecologia, història, ecosistema

Title: Ecology and culture: the soda scrubland of the term of Sant Tomàs, a european priority habitat linked to the world heritage of La Festa d'Elx

Abstract: The entire Mediterranean area is a complex interweaving formed over the centuries by biophysical and cultural elements. This means that the whole Mediterranean ecosystem always bears a cultural burden because it has been part of the life of local communities for centuries and, thus, it has been somehow modified extensively by them. But, in the Mediterranean, there are areas with unique elements in this regard. We dare say that the Baix Vinalopó is one of those areas because it meets particular environmental characteristics (and cultural): relatively new territory subjected to a semi-arid climate in which

agriculture depends entirely on local water resources and it is affected by salinity. In this paper we approach one of these ecocultural issues related to salinity, aridity and the recent geological evolution of the territory. It also has a relationship with the *Misteri d'Elx*: the exploitation of natural resources of salt and, in particular, of the term of *Sant Tomàs*, the piece bounded by the authorities of Elche so its profits could be paid to the one who played the role of saint Thomas in *la Festa*.

Keywords: Salt marshes of Elx, *Misteri Play of Elx*, ecology, history, ecosystem

1. INTRODUCCIÓ

Des d'un punt de vista ambiental, tota la Mediterrània és una imbricació complexa, formada al llarg dels segles, entre elements culturals i biofísics. Això vol dir que tot ecosistema mediterrani té sempre una càrrega cultural, perquè ha format part de la vida de les societats locals durant segles i, per tant, ha estat d'una manera o altra modificat intensament per aquestes. Alhora, no és gens difícil mostrar que els aspectes socials i culturals de les nostres societats, fins i tot els més significatius, els que han esdevingut símbols rellevants del patrimoni mundial, estan vinculats fortament a condicionants ecològics i a l'ús dels recursos naturals locals.

El cas és que aquesta vinculació cultura-ambient ha sigut molt fructífera, des dels dos punts de vista. No hem de demostrar ara que la Mediterrània és un àmbit privilegiat pel que fa a la biodiversitat i als valors ecològics a escala mundial. De fet, la major part de la biodiversitat europea es troba en la conca mediterrània, precisament la zona més modificada per l'acció humana al llarg de la història.¹ I pel que fa al Patrimoni Cultural, pareix evident que l'aportació mediterrània a Europa i al món resulta aclaparadora, si és que no hem de considerar-la el nucli del que ara anomenem cultura occidental.

Però, dins de l'àmbit mediterrani, hi ha territoris que presenten elements singulars a aquest respecte, especialment cridaners o didàctics. Ens atrevim a dir que el Baix Vinalopó és un d'aquests territoris «singulars». I això perquè hi concorren característiques ambientals (i culturals) peculiars.² En primer lloc, perquè és un territori relativament recent, aparegut per l'acumulació progressiva de sediments fluvials sobre les aigües de la badia marina que els romans anomenaren *Sinus Ilicitanus*. Aquesta evolució recent en un relleu quasi pla determina uns gradients ambientals ben recognoscibles en forma d'amples bandes de territori, des de les cotes més baixes, les masses d'aigua encara connectades amb la mar (l'Albufera d'Elx), passant per zones humides més interiors (marjals), territoris normalment secs, però amb el nivell freàtic quasi superficial (saladars), fins a les zones ja seques del delta al·luvial construït pels sediments del Vinalopó (el Camp *sensu stricto*).

¹ Vegeu, per exemple, Jacques BLONDEL i James ARONSON, *Biology and wildlife of the Mediterranean Region*, Oxford University Press, Oxford, 1999.

² Per exemple, l'herència àrab, que hi permet una adaptació singular i especialment reeixida als condicionants ambientals. Per a la caracterització geogràficoambiental de la comarca, l'obra de referència és Vicente GOZÁLVEZ, *El Bajo Vinalopó, geografía agraria*, Universitat de València, València, 1977.

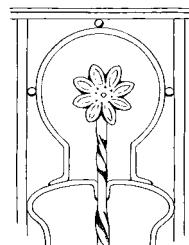
En segon lloc, perquè la zona està sotmesa a un clima semiàrid, subdesèrtic, en què l'agricultura (base de l'economia tradicional) depèn totalment de la irrigació i, per tant, dels migrats i fluctuants recursos hídrics locals, que òbviament han estat acaparats en bona mesura per les capes privilegiades de la societat. L'estabilitat del sistema social, doncs, constantment amenaçat per la seua base, ha de recórrer als recursos naturals propis del medi, més segurs que els dependents del reg, però en certa manera poc convencionals, ja que ens trobem uns ecosistemes on escassegen els tipus de materials que en altres llocs solen formar els «béns comuns»: pastures, llenyes o productes del bosc.³ Ací disposem, en canvi, de recursos esteparis, com els esparts i, en el cas dels saladars, soses i altres plantes, que cal saber aprofitar.

I en tercer lloc, per la salinitat. La sal hi és pertot, per diferents raons geològiques i ambientals: són salmaies les aigües de l'únic curs fluvial de la comarca, el Vinalopó, i per això els horts d'Elx són de palmeres, un dels pocs arbres que suporten aquestes aigües; són salmaies les aigües subterrànies del Camp i són salades una bona part de les terres de la comarca: els saladars. Fer front a aquesta salinitat ambiental implica disposar d'uns coneixements culturals que arriben al seu extrem més conegut en els horts de palmeres, ara reconeguts com a Patrimoni Cultural de la Humanitat precisament per aquesta conjunció de condicionants naturals i coneixences heretades. Però no és l'únic cas.

En aquest article tractem un d'aquests temes ecoculturals lligats a la salinitat, l'aridesa i l'evolució geològica recent del territori i que té relacions amb l'altre Patrimoni de la Humanitat d'Elx: el de la *Festa*. Es tracta de l'explotació dels recursos naturals dels saladars i, en concret, de l'anomenat terme de Sant Tomàs, el tros de saladar fitat per les autoritats d'Elx a fi que els guanys obtinguts de la seua explotació permeteren pagar a qui feia el rellevant paper de sant Tomàs en la Festa de la Mare de Déu d'agost.⁴ L'existència d'aquest «terme» vinculat a la *Festa* ja ha estat mencionada en diferents treballs,⁵ però poc més se n'ha dit ni mai (segons les nostres notícies) ha estat localitzat espacialment. En aquest article aportem la informació aconseguida sobre la història d'aquest rodal i la seua localització i extensió precises. I, sobretot, voldríem reflexionar sobre els vincles entre els elements ecològics i els historicoculturals aprofitant el magnífic exemple que ens forneix aquest element, alhora biològic i cultural.

2. DES DEL PUNT DE VISTA ECOLÒGIC, QUÈ ÉS UN SALADAR?

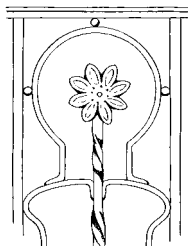
Un saladar és un terreny fortament salí, on només poden créixer unes poques plantes especialment adaptades a aquestes difícils condicions, les anomenades plantes halòfiles. En la nostra zona formen l'orla exterior de l'antic *Sinus Ilicitanus*, que, en retirar-se espentat pels sediments fluvials, deixà sòls salino-alcalins amb un nivell freàtic, d'aigües

³ És ben significatiu que, quan el Govern, a mitjan s. XIX, pressiona l'Ajuntament a vendre el saladar a privats, les autoritats locals s'hi oposen amb energia i argumenten especialment la pobresa al terme de recursos típicament comunals, com ara pastures i llenyes, «pues los montes enclavados en el término apenas crían alguna raquílica planta» (Arxiu Històric Municipal d'Elx [AHLM], *Llibre d'Actes*, 20 de juny de 1850).

⁴ Salvador Perpinyà, en la seua *Antigüedades y glorias de la villa de Elche*, de 1705 (ed. per Gabriel SANSANO i Vicent J. ESCARTÍ, Ajuntament d'Elx, col. «Temes d'Elx», Elx, 199), ja el descriu com «un pedaço de término donde se coge mucha sosa, que está dedicado para la persona que haze el papel de santo Tomás».

⁵ Per exemple, Alejandro RAMOS, *Historia de Elche*, Talleres Lepanto, Elx, 1970, p. 406; *La industria, el comercio y la agricultura en Elche*, Talleres Lepanto, Elx, 1973, p. 150; i Joan CASTAÑO, *L'organització de la Festa d'Elx a través del temps*, Consell Valencià de Cultura, València, 1997, p. 63.

salmaies, molt alt, com a màxim a 2 m de profunditat i, de vegades, superficial. A l'estiu la sal dissolta arriba a formar crostes salines en superfície.

Fig. 1: Aspecte típic del saladar en la contornada del Parc Natural del Fondo i les Salines de Santa Pola. La vegetació està dominada per diferents espècies de soses (*Suaeda* sp. i *Sarcornia* sp.), salats (*Atriplex* sp.), trencaolles (*Limonium* sp.), etc.

Hi ha diverses possibilitats adaptatives mitjançant les quals les plantes fan front a l'excés de sal –letal per a la fisiologia de qualsevol espècie vegetal–, com ara impedir-ne el pas per la raïl, excretar-la mitjançant glàndules específiques, etc. L'adoptada per les plantes *soseres* és retenir el Na dins de les seues cèl·lules, però convenientment aïllat en uns saquets especials o vacuoles, que arriben a ocupar la major part del volum de la cèl·lula. Per aquestes vacuoles, mena de glòbuls inflats, els teixits de la planta són turgents, crassos. I per causa d'aquest alt contingut en sodi –tret bastant rar en el món vegetal (on el potassi és el catió més abundant)–, la crema d'aquestes plantes produeix unes cendres molt riques en carbonat sòdic (sosa), mentre que la majoria de plantes les produeix riques en potassa (carbonat potàssic), singularitat que tindrà una enorme importància per a la nostra història.

El fet és que, a causa d'aquestes singularitats adaptatives al medi, les plantes que viuen en un saladar normalment no viuen en altres llocs, i hi són freqüents les espècies rares o endèmiques.⁶ Per això els saladers tenen un alt interès conservacionista. No és estrany, doncs, que entre els hàbitats que la Directiva europea (la «Directiva Hàbitats») designa

⁶ Als saladers d'Elx, per exemple, podem trobar no menys d'una desena de plantes considerades rares, endèmiques o amenaçades. Vegeu Emili LAGUNA (coord.), *Flora vascular rara, endèmica o amenaçada de la Comunidad Valenciana*, Conselleria de Medi Ambient, València, 1994.

«d'Interés Comunitari», és a dir «la conservació dels quals requereix la designació de “Llocs d'Interés Comunitari”» (LIC), figuren, amb el número 1510, les «Estepes salines mediterrànies (*Limonieta*)». Aquests LIC formen part de la Xarxa Natura 2000, és a dir, el gran conjunt d'àrees de conservació a escala europea.

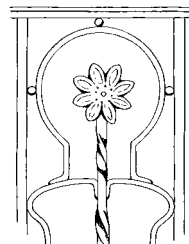
D'aquesta manera, no és estrany que quan el 1988 l'administració valenciana decidí protegir les Salines de Santa Pola i el Fondo (primer com a «Paratges Naturals» i posteriorment com a «Parcs Naturals»), incloguera en l'àmbit protegit, no únicament les zones humides, sinó també àmplies extensions de la seua orla exterior, és a dir, dels saladars i, entre aquests, com veurem, el de Sant Tomàs. L'àmbit dels dos parcs naturals i, per tant, el nostre *terme*, també està inclòs en la Xarxa Natura 2000 europea.

Un món, doncs, que sembla competència exclusiva d'ecòlegs i conservacionistes, però renunciariem a una part important del nostre llegat cultural (i a la vera comprensió de l'ecosistema) si oblidàrem la cara humana que també té aquest matollar tan valuós.

3. LA IMPORTÀNCIA HISTÒRICA DELS SALADARS IL·LICITANS

Hi ha una dada ben significativa que potser no s'ha remarcat com cal sobre la importància històrica dels saladars d'Elx: el fet que ja figuren en el primer mapa que es va realitzar del Regne de València, el de l'holandés Abraham Ortèlius de 1584. El mapa d'Ortèlius, almenys pel que fa a la nostra zona, és, en alguns aspectes, curiosament detallista. La raó potser hem de buscar-la en el fet que Ortèlius, que no visità, és clar, el nostre territori, es pogué basar en informacions i croquis (que malauradament no ens han pervingut) de l'eminent científic valencià Jeroni Munyós.⁷ Doncs bé, Munyós coneixia Elx de primera mà, si més no perquè hi va ser amb ocasió de l'aparició del *cometa* (en realitat, supernova) de 1572. Vistos els seus interessos geogràfics, és clar que no miraria únicament el cel durant la seua estada i molt possiblement captà ben bé la importància geogràfica de la franja de saladars del Baix Vinalopó i la reflectí en els croquis que, hem de suposar, utilitzà Ortèlius.⁸ Fixem-nos: Elx naix a la cartografia, podem dir, al mateix temps que els seus saladars.

I per què aquesta importància dels saladars? És obvi, si més no, que aquests saladars ocupen una franja inculta de notable extensió, de l'ordre de 6.000 Ha, un dels majors saladars de la Península, fet que es deu, segons hem dit, a la combinació de circumstàncies geològiques i ambientals concretes del Baix Vinalopó. Però la raó és més aïna l'interés econòmic (remarcarem que socioeconòmic) que aleshores presentava la seua espècie vegetal dominant: la *Suaeda vera*, la «sosa prima» o sosa per antonomàsia. La pedra de sosa, obtinguda mitjançant la crema controlada de les mates seques en uns «clots cremadors», era matèria prima impres-

⁷ Vegeu Vicente GARCÍA EDO, *El primer mapa del Reino de Valencia 1568-1584*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 2007.

⁸ No deixa de ser curiós (i significatiu de les inèrcies històriques) que l'Enciclopèdia catalana (que es pot consultar en <http://www.enciclopedia.cat/>) encara ens diga, dins de l'explicació de l'entrada *salar*: «Al S del País Valencià, entre el Baix Vinalopó i el Baix Segura, hi ha un sector important de saladars, de 60 o 70 km², limitat al nord pel con deltaic del Vinalopó, a l'E per l'albufera d'Elx (esdevinguda salines), al S per la serra del Molar i al W pel Fondo (sector més profund i aigualós, aprofitat actualment com a pantà regulador del Segura). A partir d'aquí, els carritxars són zona de transició al delta d'aquest riu». Hi fa referència als saladars il·licitans. Observem que l'exemple paradigmàtic de «salar» al nostre àmbit lingüístic és encara la contornada del terme de sant Tomàs, com en els temps d'Ortèlius!

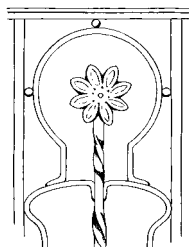

Fig. 2: *Suaeda vera*, la sosa prima (o «sosa» per antonomàsia), la planta econòmicament més important dels saladers del Baix Vinalopó (Foto: Daniel Climent).

⁹ La referència bàsica per a conèixer aquesta producció continua sent Antonio GIL OLCINA, «Explotación y cultivo de las plantas barrilleras en España», *Estudios Geográficos*, 138-139 (1975), p. 453-478.

¹⁰ N'hi ha prou de fullejar Ibarra, Ramos Folqués, etc. Citem tan sols el testimoni inclòs en el *Memorial ajustado* del pleit sobre reversió a la Corona del senyoriu d'Elx, de 1695, en el qual les autoritats de la Vila «dizen que en dicha Villa, de tiempo inmemorial a esta parte, se coge azeyte con gran abundancia, de el qual los vecinos hacen mucho jabón, con gran granjería, y tienen gran trato en el despacho de aquél, llevándole a los Reynos de Castilla y otros Reynos, y que en retorno traen otras mercaderías, de que abastecen no sólo a la Villa, sino también a otras partes del Reyno» (Arxiu Històric Nacional, Secció Noblesa, sig.: Osuna, C.4167, d.10).

cindible per a l'elaboració del vidre i del sabó fins al descobriment de la síntesi química de la sosa a inicis del segle XIX.⁹ És ja ben sabut que la indústria del sabó va tenir una importància considerable a Elx des de l'edat mitjana fins al segle XVIII,¹⁰ ja que l'altra matèria prima, l'oli, també s'hi produïa en abundància, en l'ample cercle de terres agrícoles, de reg precari, que circumdava l'àmbit privilegiat del palmerar. De fet, l'abundància d'oliveres pareix explicable gràcies només a la producció sabonera i, per tant, a la disponibilitat de sosa.

Aquesta activitat sabonera, fins i tot, marca-

va el caràcter de la ciutat; com deia Escolano en les seues *Décadas* de 1610: «Por las calles de la villa a cada passo se topa con molinos de azeyte y oficinas de labrar xabón de tabla». Un poble dedicat als obradors de sabó, com algun temps després es dedicaria al calçat.

4. LA IMPORTÀNCIA SOCIAL DEL SALADAR I LA SOSA

Però la qüestió és que la producció de sosa no era tan sols una activitat econòmica com altres, sinó que tenia un vessant social (podríem dir: de benestar social) de primer ordre. Cristòfol Sanç en les seues *Excelencias de la villa de Elche* (1621) considera els saladers com una de tals «excel·lències» il·licitanes, i en diu textualment:

Tiene más para la pobre gente y menesterosa unos saladares muy grandes adonde se cría mucha soza, y della se vale esta gente. Es de gran ganancia, porque el que trabaxa allí tres meses, como son julio, agosto y cetiembre, puede con lo que saca pasar los 9 meses que le quedan del año, y esto sin trabajar más de lo que está dicho.

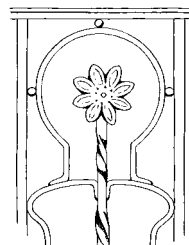
El saladar, aquesta extensa banda inculta, complia, doncs, un paper essencial en la sostenibilitat del sistema social il·licità, que no posseïa

a penes altres recursos naturals.¹¹ I la prova és que els il·licitans antics n'eren conscients, com palesa l'afirmació de Sanz. Més encara: els observadors de l'època constaten que per als elxans «los saladares son de los pobres, cuyo concepto está tan prendido entre estas gentes que no hay fuerzas para apearles, y el que habla en contra comete orrendo pecado».¹² Tenien raó, perquè l'expressió «saladars dels pobres» apareix sovint en els documents com a denominació d'ús normal d'una zona ben coneguda per tothom.

Aquesta relació tan vital home-recursos naturals, és a dir, home-paisatge, havia de traduir-se, d'una banda, en la possessió d'un corpus de coneixements i habilitats tècniques quant al reconeixement d'espècies, la seua ecologia, la manera de tenir-ne cura o afavorir-ne les produccions sense sobreexplotar-les, i d'elaborar els recursos naturals obtinguts, és a dir, en una etnoecologia,¹³ de l'altra, en un marc institucional, en el sentit d'un conjunt de normes consuetudinàries o escrites, càrrecs i organitzacions administratius, creences, ritus i tradicions i delimitacions territorials (la qual cosa ha de traduir-se en el patró paisatgístic i en la toponímia), que en regulen socialment l'ús i permeten afrontar l'aparició de conflictes que s'hi generen.

No podem abordar ací ni l'etnoecologia dels saladars del Baix Vinalopó –precisament perquè es revelen d'una gran riquesa a penes estudiada fins ara–, ni tampoc el complex entramat institucional (en el sentit explicat) que permetia la gestió d'aquests recursos. Els dos aspectes mereixen un tractament específic que abordarem en pròxims articles, però sí que donarem ara unes pinzellades almenys sobre l'evolució històrica d'aquest marc institucional, ja que resulten imprescindibles per a comprendre el terme de Sant Tomàs.

Originalment, el saladar era un bé comunal ver, en el sentit que la seua explotació estava oberta, en principi, a tot habitant del terme il·licità.¹⁴ Però explotació comunal, com hem dit, no vol dir absència de regles, que en el nostre cas, a més, eren estrictes, a fi de garantir l'ús sostenible d'un recurs tan vital. Per exemple, no es permetia la recol·lecció de sosa més que en l'època en què atenyia la major concentració en sals (entre finals del juny i finals del setembre).¹⁵ També es controlava l'ús de les diferents espècies del saladar, ja que produïen pedres de diferents qualitats i s'havia d'atendre perquè ningú no les mesclara i adulterara el producte. Tampoc no es podia cremar la sosa en qualsevol

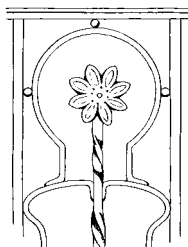
¹¹ Però, fins i tot, aleshores, els pastors havien de ser camperols sense hisenda pròpia, que havien d'acudir a préstecs per a dipositar la fiança, com ha assenyalat Joaquim Serrano («Las tierras saladares de Elche. La apropiación municipal de una extensión comunal», *Estudis. Revista de Historia Moderna*, 7, 1978, p. 261-280). El fet que en alguns anys es repetira la subhasta perquè «los labradores están con la siega de mieses» indica que es tractava de jornalers o petits agricultors que no podien abandonar les faenes del camp en un moment tan crític. De fet, el pagament complet havia de fer-se abans de Nadal, a fi de donar temps perquè els arrendataris hagueren ja venut la sosa i tingueren liquidesa.

¹² AHME, *Noticia circunstanciada de los pueblos del Marquesado de Elche y Baronías de Aspe, Planes y Lugar de Patraix*, juny 1739, sig. 127-A-1.

¹³ La pervivència actual al Camp d'Elx d'aquesta etnoecologia, molt empobrida respecte del que revelen les fonts històriques, va ser discutida en Carles MARTÍN - Antoni BELDA, «La cultura de les plantes halòfiles al Camp d'Elx», comunicació a les V Jornades d'Etnobotànica en Llengua Catalana, Amposta, 17-20 de juny de 2010.

¹⁴ Tot i que, des de temps immemorials coneixem «reserves» d'algunes zones per part del Consell de la Vila per a diferents usos, entre els quals finançar parts de la *Festa*, com el terme de Sant Tomàs.

¹⁵ Les dates exactes, però, les determinava el Consell de la Vila cada any, segons indicacions dels experts locals sobre l'estat de la sosa. Vegeu, per a més detalls, J. SERRANO, *op. cit.*

lloc, a fi de no danyar l'àrea de saladar, sinó tan sols en llocs designats per les autoritats. I sobretot, de seguida es va imposar la idea que tan sols els habitants pobres, sense terres, podien beneficiar-se de la recol·lecció de la sosa.

Però és que, a més dels pobres camperols, tot un seguit de peces fonamentals (però poc afavorides econòmicament) del món il·licita d'aleshores depenien en bona mesura de l'explotació del saladar, com veurem; des dels soldats del sistema defensiu de la costa, fins als diferents mantenidors del món particular de l'Albufera,¹⁶ càrrecs de policia rural, com el «Cavaller d'Horta i Camp»..., o els músics i cantors de la *Festa*.

Ja al segle XVII, les autoritats de la Vila decidiren que cada any es faria un «repartiment» vigilat a fi d'evitar els «inconvenientes y las muchas qüestionones y quimeras que se originavan entre los vecinos», en part «porque los que lindaban se aprovechaban de toda la sosa y no dejaban que nadie entrara»,¹⁷ prova que els terratinents immediats, en un context d'alça dels preus de la sosa, ja no consideraven els saladars com a terrenys d'escàs aprofitament que podien deixar-se al manteniment dels pobres, sinó com a productors de guanys gens menyspreables.

Per últim, vist que el preu de la sosa continuava augmentant, i també a causa de la disputa, a partir de 1720, amb el duc d'Arcos, senyor d'Elx, sobre qui havia de controlar l'explotació dels saladars,¹⁸ les autoritats municipals decidiren passar a un sistema de gestió controlat més directament: l'arrendament mitjançant subhasta al millor postor.¹⁹ A aquest efecte, els regidors encarregaren el juny de 1738 als experts Melchor Amorós, Andrés Selva, Jayme Fluixà i Sebastián García, que dividiren el saladar en rodals que produïren sosa per valor d'unes 100 lliures. La raó adduïda era poder comprar, amb el producte de l'arrendament, càrregues d'ordi a fi d'«afianzar a los pobres el pan de este grano con alguna comodidad, especialmente en los meses mayores».²⁰ Els experts lliuraren la proposta el 15 del juny, i els 36 rodals resultants es marcaren amb fites i senyals. L'antic rodal del *Tomàs* es respectà i passà a ser el núm. 15. Heus ací l'origen dels 36 rodals històrics que determinaren la toponímia dels saladars fins mitjan segle XIX.²¹

5. EL REPARTIMENT DE L'EXPLOTACIÓ DELS RODALS DE SOSA

Els rituals lligats a l'inici de la collita de la sosa, que posaven en marxa aquest sistema assistencial, no deixaven de ser un element curiós

¹⁶ Món particular que, curiosament, encara no ha rebut un tractament específic, malgrat el seu interès des del punt de vista històric, antropològic, cultural i, evidentment, ecològic (vist que configura l'actual Parc Natural de les Salines).

¹⁷ AHME, *Memorial Ajustado del pleito de Saladares, 1772* (sig.: b-82).

¹⁸ De fet, la documentació sobre el «plet dels Saladars», com sol ser anomenat, entre el duc i la Vila, per exemple el *Memorial ajustado* esmentat ja en aquest article, constitueix una font d'informació imprescindible sobre el funcionament, els coneixements i els tipus de gestió dels saladars. Veg. J. SERRANO, *op. cit.*

¹⁹ No era una novetat absoluta, ja que abans les autoritats de la Vila també col·locaven al millor postor els trossos de saladar que no havien estat repartits entre pobres; això sí, sempre dedicant el producte a benefici de l'Hospital, és a dir, a usos benèfics.

²⁰ Els «mesos majors» eren els immediatament anteriors a la sega del cereal, en principi del forment (vora juny), tot i que a Elx possiblement es considerara la de l'ordi (abril-maig), més abundant i suport habitual de les classes populars, en què solia haver-hi una gran fretura de cereal. Pot deduir-se que en aquell 1738 hi hagué una situació difícil.

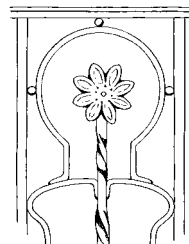
²¹ Sabem que el canvi, consolidat el 1740, no va caure massa bé entre alguns sectors populars (AHME, *Memorial Ajustado...*, p. 80) i que en la revolta camperola de 1766 contra la Senyoria una de les reivindicacions era la de tornar al repartiment dels saladars entre els pobres (veg. J. SERRANO, *op. cit.*).

de la vida d'Elx. Traslladem-nos a finals del segle XVIII o inicis del segle XIX. Tot començava vora finals de primavera, quan en l'Ajuntament, el senyor president (l'alcalde), anunciava als edils, segons la frase repetida pràcticament igual any rere any, que «la estación más favorable para el arriendo de los rodales del Saladar del término de esta población era en la que nos encontramos y se ha acostumbrado a verificarlo».²² Tot seguit es reclamava el pregoner municipal que fera la crida i anunci de la pròxima subhasta en els llocs habituals de la població. Al mateix temps, s'enviaven les anomenades «paperetes» als diputats del camp, és a dir, als representants de l'Ajuntament en les partides rurals. Els diputats rurals, evidentment, havien d'anunciar la proximitat de la subhasta als seus veïns interessats, i podem imaginar les anotacions en les portes de les ventes o esglésies o ermites del camp i com la notícia devia córrer de boca en boca, en una població majoritàriament analfabeta. Per últim, s'enviaven cartes als pobles propers, és a dir, Crevillent i Sant Pola: en un sentit de comarca ecocultural amb unes relacions comunes amb els recursos naturals.²³ La subhasta es feia en la data anunciada, a finals de juny o inicis de juliol, a la sala de la Troneta, «donde se distribuyen las aguas de la Acequia Mayor». Sovint la subhasta es prolongava algunes jornades més, si no es col·locaven en la primera els 36 rodals.

Però, ans que s'imposara el sistema d'arrendament vora 1740, el procediment era, potser, encara més animat. Llavors, en el pregó públic del Consell, que es feia, com hem dit, vora finals de maig o inicis de juny, s'assenyalava un dia devers finals de juny per a procedir al «repartiment» públic de la sosa entre els pobres. En aquell dia, una comitativa de representants municipals (imaginem, bastant animada) es dirigia als saladars en galera,

pues el estilo era que ivan la que componían el Ayuntamiento y el Gobernador con sus alguaciles, acudían los pobres y allí se les iba señalando a cada uno el pedazo de terreno en que havia de coger la sosa, midiéndolo a pasos, lo que regularmente se executava al otro día de San Pedro Apóstol, día más o menos, haciéndose pregón público en dicha Villa para que acudiesen los pobres.²⁴

La comitativa, arribada als saladars, tenia el seu ritual. Hi representava un paper fonamental el Cavaller d'Horta i Camp,²⁵ que assessorava les autoritats sobre el repartiment que s'havia de fer en funció de l'estat de la sosa en cada tros.²⁶ Començava el repartiment en les fites amb el terme de Crevillent, en el saladar conegut com El ras de la Casa Blanca, al nord de l'àmbit de l'actual Parc Natural del Fondo. Es repartien «boletes» entre els pobres i, segons la boleta que li havia tocat a cada u, es començava a dividir els rodals mesurant-los «a passes». Evidentment, devia haver una certa tradició en els límits dels rodals, però que podria fluctuar segons l'estat de la sosa cada any, la qual cosa produiria sens dubte discussions animades.

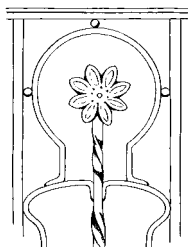
²² AHME, *Expediente formado por el M. Ill. Ayuntamiento Constitucional de la misma para el arriendo de los saladares, Año de 1858*, sig. H-91-1.

²³ De fet, constatem una presència habitual de crevillentins entre els arrendadors, i no rarament ocupant els rodals més importants.

²⁴ AHME, *Memorial ajustado...*, p. 80.

²⁵ Figura que caldria conèixer millor, perquè podem suposar que era el vertader coneixedor i controlador, en nom del Consell municipal, del assumptes de *defora*.

²⁶ De fet, també ell va ser explotador de soses, ja que el Consell de la Vila li atorgà el 1687, en compensació per la seua dedicació, un tros de saladar improductiu entre l'actual Hort del Terme i els embassaments actuals del Fondo, anomenat per això el Llis del Cavaller. Posteriorment, se li va concedir un rodal que fitava amb l'Albufera, el núm. 16, precisament al costat del terme de Sant Tomàs, el qual a partir d'aleshores es va denominar Rodal del Cavaller (AHME, *Memorial ajustado...*).

Des del Ras de la Casa Blanca, anaven cap al sud-est, pel traçat antic de la vereda de les Cendres, al molló de la Calçada i el rodal dels Ullals, que correspondria al nord de l'actual embassament de llevant del Fondo. D'aquí vorejaven els saladars del Fondo fins al Ras de les Barraques, que correspon, si fa no fa, a l'actual xarca sud. D'aquí, ara prenent la vereda antiga de Dolors, anaven repartint en direcció a l'actual creuament de la carretera moderna de Dolors amb les assarbs dels Carrissals (Pont de la Mota) i recte devers llevant als ponts de Mestre, és a dir, la carretera actual de la Marina. Per últim, arribaven als confins de l'Albufera, «en la balsa llamada de la Madre de Dios».

Normalment, en aquesta zona de referència es reunien amb la comitiva paral·lela que havia partit, també de matinet, des de Sant Pola fent el mateix per la vora nord del Braç del Port. La primera sosa que es repartia era per als soldats del castell,²⁷ i després anaven avançant, segons les «boletes» repartides, fins a arribar a la zona de les basses de la Mare de Déu, on s'encontraven amb la comitiva que havia començat des de ponent.

A partir d'aquest repartiment, el saldar es devia omplir de gents per a la sega de la sosa i la crema de les mates seques en clots per a la formació de la «pedra de sosa». Aquesta era una faena especialment complexa, ja que el foc no podia deixar-se sense control en cap moment, i el mestre cremador i els seus ajudants anaven fent tornos durant dies. Podem imaginar la vida activíssima que llavors devia inundar la immensa franja dels saladars d'Elx, possiblement amb les famílies dels «pobres agricultors» acampades entorn dels clot fumejants, allí on es jugava la supervivència de tots.²⁸

²⁷ AHME, *Memorial Ajustado...* repartiment de 1734 (6 de juliol). Òbviament, els soldats que vigilaven la costa estaven molt mal pagats i eren considerats «pobres» a aquests efectes. És sabut que també els de la Torre del Pinet disposaven per tradició d'un rodal o terme entorn de la guarnició, que tanmateix els va ser molt reduït pel duc d'Arcos.

²⁸ És ben sabut que el nom de vereda de les Cendres, el camí que marca el límit nord de bona part del saldar, s'atribueix precisament a l'abundància de les cendres resultants de tots aquests clots cremadors de sosa que vorejarien el saldar, ja que no estava permès encendre'ls dins dels rodals.

²⁹ AHME, *Quantas dadas por Ysidro Agulló de Medina de la administración de los efectos producidos de los arrendamientos de la sosa yerva de los Saladares de la Ylle. Villa desde julio 1752 hasta diciembre 1754*, sig. H-87-7. Entrada del dia 12 de juny de 1752.

6. LA SOSA I LA BENEFICÈNCIA MUNICIPAL

Al *poble* (a la Vila i el Raval), la funció social dels saladars també impregna la vida quotidiana de les classes menys afavorides, tal com ens il·lustren, d'un manera molt gràfica, els diferents llibres de contes del producte de la sosa en l'època d'arrendament. En donem tan sols alguns exemples per tal de fer veure els drames diaris, en la seua singularitat personal, que traspuja aquesta comptabilitat de la sosa.

Hi ha una proporció enorme de peticions de socors de pares angustiatos per haver de mantenir xiquets lactants. Això mostra que es tractava d'una fase crítica de la vida familiar, ja que els majors, per extremes que foren les seues fretures alimentàries, podien resistir (de fet, resistien) fam i escassetat, però un lactant no podia. Un exemple entre molts és el de Juan Gonsálvez, a qui es concedí una lliura «para ayudar a criar una niña de pecho en atención a estar sus padres enfermos y ser pobres miserables».²⁹ La situació podia ser més tràgica encara si faltava la dona, cosa gens estranya en un temps en què les defuncions durant el part eren quasi normals. Així, es concedeix una lliura a Joseph Campello «en atención a su enfermedad y miseria para ayudar a criar una

criatura que por muerte de su muger le ha quedado recién nacida».³⁰ Aquest tipus de registres es repeteix contínuament, però de vegades hi apareixen circumstàncies especials, de tràgic color local, com en el cas de la concessió a Joseph Berenguer de 4 lliures «por motivo de haverse llevado la avenida de la rambla del día 31 de octubre a su muger y haverse ahogado, dexando una niña de pecho».³¹

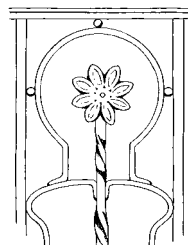
També són nombroses les referències a la compra de carn per a malalts, testimoni de l'escassetesa d'aquest aliment en la dieta dels pobres. Com podem imaginar, les carns comprades eren les més barates, com les despulles de moltó. Per exemple, el 17 de gener de 1754 es paguen 4 lliures i dos sous a Guillermo Martínez, «desollador de la carniceria, por lo que han importado diferentes cabezas y azaduras de carnero que ha dado de orden de los señores capitulares a los pobres de solemnidad enfermos».³²

El tercer gran capítol és el de la roba. La dita popular de «passar més fam que un mestre d'escola» troba il·lustració també entre els casos registrats. Així, es concedeixen 11 lliures a Juan Germán, preceptor de *mínimos y menores* «para poderse hacer una chupa y calsones para poder salir con alguna decencia en atención a la cortedad de su salario y por aver gota, y su mucha aplicación en la enseñanza de los discípulos».³³

Les viudes, com és sabut, ho passaven molt malament: així, es concediren 10 reals a Jacinta Portes, viuda de Carlos Portes, «por ser tanta su necesidad y tan extrema, que la obliga, por no encontrar remedio, a apellar a la piedad de Vms»; i detalla que tal misèria «es tanta, que aun a missa no puede ir por no tener con qué cubrir sus pies».³⁴ De vegades demanaven tan sols una màrfega: l'hivern de 1754 es concedeixen 2 lliures a Manuela Matheu, viuda, «en atención a su miseria y pobresa para poder haserse un jergón, por estar durmiendo con sus hijitos en el mero suelo».³⁵

Hi ha referències que mostren tràgicament la raó de ser de les torres de guaita de la costa, en èpoques en què persistia la pirateria a la Mediterrània. Així, es donen 10 lliures a Bautista Sánchez «para ayudar al rescate de Francisco Sánchez, su hijo, cautivo en la ciudad de Argel».³⁶ ¿Era un jove llaurador apresat en una incursió dels corsaris berberiscs en les terres costaneres d'Elx, com ocorria de tant en tant? Clar que l'altra cara la tenim en els esclaus d'origen africà que hi havia entre nosaltres, producte d'incursions cristianes similars. ¿Com expliquem aquests «Pedro Martínez i el seu company», als quals es donà una lliura dels fons de saladars, «en atención a su mucha pobreza y ser nuevos convertidos a nuestra Santa Fe»?³⁷ Eren captius emancipats berberiscs o africans? D'on podrien venir, sinó, uns conversos al catolicisme a l'Elx del segle XVIII?

Els registres, com veiem, sovint ens ofereixen visions emotives sobre les capes més desfavorides de la societat. De nou, amb el tema del

³⁰ AHME, *Quantas dadas...* Entrada del dia 12 del juny de 1752.

³¹ AHME, *Quantas dadas...* Entrada del dia 16 del juny de 1752.

³² AHME, *Quantas dadas...* Entrada del dia 17 del gener de 1754.

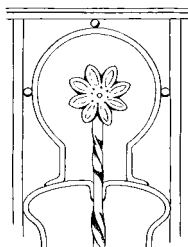
³³ AHME, *Quantas dadas...* Entrada del dia 30 del març de 1754.

³⁴ AHME, *Llibres d'Actes*, Capítol del dia 10 del juny de 1738.

³⁵ AHME, *Quantas dadas...* Entrada del dia 3 del desembre de 1754.

³⁶ AHME, *Quantas dadas...* Entrada del dia 19 del desembre de 1754.

³⁷ AHME, *Quantas dadas...* Entrada del dia 1 del juliol de 1754.

vestit, trobem el cas del pagament a Nicolàs Rosel «maestro sastre, por 4 varas de paño pardo y hechuras de saco que se ha hecho de lismosna a un simple llamado *Pavo*, por su mucha desnudez, y que cubriera sus carnes, según se ha hecho en los años pasados».³⁸ I, efectivament, comprovem que l'any anterior es pagà a Gerónimo Montalvo 2 lliures «por tres varas y media de paño pardo que a tomado de la feria para hacerle un saco a un simple llamado *Pavo*, pobre miserable que anda desnudo». ¿Podria imaginar aquest infeliç *Pavo* que els seus vestits de sac, amb els quals possiblement devia anar tan content (almenys més calent) pels carrers de l'Elx en els hiverns de mitjan segle XVIII provenien de l'explotació d'aquesta *Suaeda vera* que creixia en aquells saladars del terme que ara són zones protegides? Però més encara: ¿recordem que aquest Gerónimo Montalvo que vestia el beneït *Pavo* era aquell «menor» a qui li havien de pagar, també amb càrrec als guanys de la sosa, el «quarto» miserable on habitava? ¿Captem fins a quin punt l'actual «Hàbitat Prioritari», àmbit de Parc Natural, etc., es mesclava amb la vida quotidiana, amb les «petites» tragèdies i les «petites» heroïcitats, de les gents d'Elx?

7. EL RODAL DE SANT TOMÀS, LA SOSA I LA *FESTA*

Vista aquesta dependència de la societat i l'administració tradicionals respecte dels saladars (únic bé comunal o públic que produïa guanys apreciables a Elx), no és gens estrany que també es recorreguera a aquests per a sufragar un dels principals capítols de despesa de l'ajuntament il·licità: el cost de la *Festa*. El tema del complex finançament de la *Festa* ja ha estat tractat per diversos autors, des del mateix Pere Ibarra³⁹ fins a, més recentment, Joan Castaño,⁴⁰ però sense especials referències a la sosa. Amb tot, com ja hem dit,⁴¹ de cap manera era desconegut per a la bibliografia que les rendes d'un rodal concret servien per a sufragar l'important paper de sant Tomàs de la *Festa*.⁴² Així, Ramos Folqués anota que: «En 1673, a instancia del subdiácono mosén Jerónimo Sempere, que desempeñaba el papel de Santo Tomás, accedió el Concejo a concederle el usufructo del rodal de saladar para utilizar la zosa [sic]. Esta parcela se llamó desde entonces “Término de Santo Tomás”».⁴³ El text pot induir a error, perquè no és cert que l'esmentat rodal es diguera així des de la concessió a Sempere, ja que la denominació i funció eren més antigues. N'hi ha prou amb revisar la sol·licitud original de Sempere, en la qual precisament s'argumenta, per a aconseguir la cessió, que «sempre s'a-costumat a la persona que fa el Tomàs en la Festa de Nostra Senyora de Agost donar-li un rodal de sosa en lo saladar de esta Vila»; i la decisió del Consell de 22 del febrer de 1673 per la qual «fan gràcia y merced al dit mossén Geroni Sempere del dit tros e terme de saladar que sempre se a costumad donar, nomenat lo terme de santo Tomàs».⁴⁴ De fet, coneixem el nom d'alguns d'aquests

³⁸ AHME, *Quentas dadas...* Entrada del dia 19 del novembre de 1754.

³⁹ Pere IBARRA, *Historia de Elche*, Est. Tip. de V Botella, Alacant, 1895.

⁴⁰ J. CASTAÑO, *op. cit.*

⁴¹ Veg. nota 6.

⁴² Tot i que és prou conegut pels il·licitans i els coneixedors de la *Festa*, recordarem que sant Tomàs, arribat de les Índies llunyanes, intervé només al final de la representació, però amb un solo que constitueix una de les parts més antigues i notables i tècnicament més arriscades, i que, en certa manera, amb els cors d'àngels i la Trinitat, és la cloenda i apoteosi de la representació, mentre va produint-se l'assumpció de la Mare de Déu al cel.

⁴³ A. RAMOS, *Historia de Elche*, p. 406.

⁴⁴ AHME, *Llibre d'Actes*, acta de 22 del febrer de 1673.

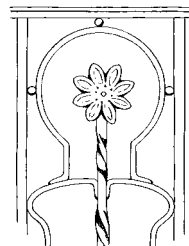
Tomàs que disposaren abans del rodal, com ara Ginés Miralles, que l'explotava el 1657.⁴⁵

Si Sempere no fou el primer posseïdor del Terme, sí que podem dir que seria el més recordat. De fet, la seua vinculació a la *Festa* no deixa de ser novel·lesca i, sens dubte, incorporaria el rodal a l'imaginari col·lectiu durant molt de temps. Resulta que uns anys després de la concessió del rodal,

estando mosén Gerónimo Sempere, vezino de dicha villa y residente en la parroquial de Santa María en una enfermedad muy grave de calentura continua, en el año 1696, ofreció asistir a la fiesta de nuestra Señora en quanto fuere bueno, en qualquier empleo, a tiempo que los médicos davan pocas esperanças de su vida y dada la orden para que las hiziera de buen christiano, en cuya novedad quedavan todos afligidos en considerar la grande falta que haría este sujeto para dicha fiesta y hallarse tan próxima como suceder a los últimos de julio del referido año y no haver persona que pudiese suplir su puesto. Y continuando el dicho con su buen propósito, le dio Nuestra Señora repentinamente cumplida salud, dexándole del todo libre de la calentura, de conformidad que el día catorse, víspera de tan gran Señora, asistió a la fiesta, hizo el Ternario y otros papeles, como lo continuó el día siguiente, haciendo el papel de Santo Tomás. En vista d'este suceso, quedaron los de Elche con la debida devoción y el dicho continuó su propósito asta el año de mil setesientos.⁴⁶

Però allò més sorprenent és que, l'any esmentat de 1700, a causa d'un conflicte entre les autoritats de la Vila i un determinat nombre de clergues (recolzats, segons sembla, pel bisbe d'Oriola) sobre la negativa a rebre la retribució per cantar a la *Festa* en *pesades* de carn, Sempere, com altres capellans, es va negar a participar en la representació, per la qual cosa les autoritats li van retirar la renda que li dedicaven i el rodal de Sant Tomàs. Evidentment, la decisió no va caure gens bé a Sempere, que va organitzar fins i tot un boicot a la *Festa* amb els altres clergues.⁴⁷ Però, de la mateixa forma que el seu sobtat guariment de 1696 va ser interpretat com a resultat de la seua devoció i amor a la *Festa*, aquest intent de sabotatge, segons ens conten, li va eixir molt car, ja que caigué malalt sobtadament pocs dies abans de començar les representacions, i es posà molt greu el dia de la Vespra:

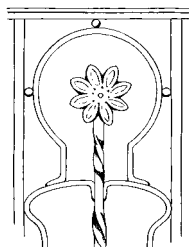
Y con grande arrepentimiento de sus culpas dio el alma a su Divina Magestad en el dicho día, que era víspera de nuestra Señora, a tiempo que la yglesia parroquial de Santa María se celebrava la fiesta. Se advirtió que al punto que inspiró [expiró] el dicho, entrava por la puerta el Ternario, que otros años había hecho el dicho clérigo. Y al día siguiente, que fué domingo, a quinse, día de la Emperatriz de los Cielos, fue su entierro por parte de tarde, antes de empesar la fiesta. Todas, circunstancias dignas de reparo

⁴⁵ AHME, *Memorial ajustado...*

⁴⁶ S. PERPINYÀ, *op. cit.*

⁴⁷ Segons Perpinyà, el que va dir Sempere va ser «Cuidemos y quedemos de acuerdo para el día de nuestra Señora, en la noche, bolvernos a juntar en este mesmo sitio. Y nadie falte y cada uno podrá observar lo que le pareciere la fiesta; y tendremos un rato de bulla», amb clara intenció de boicotejar a qui fera els papers deixats vacants per ells.

y piadosa consideración; y todos quedamos atónitos de semejante lance y disposición de lo Alto.⁴⁸

La cosa, pel que es veu, va tenir ressò fins i tot fora d'Elx, atés que els nombrosos forasters que havien acudit a la *Festa* traslladaren la notícia a les seues localitats.⁴⁹ La desgràcia, a més, va atényer fins i tot al dissortat bisbe que gosà donar suport al boicot dels clergues a la *Festa* (o que almenys no posà massa interès a defendre-la).⁵⁰

Després d'aquests esdeveniments, el rodal quedà de nou per als pobres. Fins que el 1710 es tornà a adjudicar al Tomàs del moment, el llicenciat Antonio Fuentes. Les raons, segons la petició presentada, no eren tan sols que feia el paper esmentat i es comprometia a continuar representant-lo i a renunciar al rodal en cas de no poder cantar per malaltia o qualsevol altre defecte, sinó també que «se halla al presente muy pobre, con una madre viuda y nueve hermanos» i que feia cosa de sis anys que volia obtenir les ordres eclesiàstiques, sense poder aconseguir-ho per aquesta mancança de recursos.⁵¹

Antoni Fuentes va ser l'últim sant Tomàs usufructuari del rodal, ja que, després de la seua mort, l'abril de 1747, el rodal s'arrendà, com els altres 35, al millor postor, tot i que els diners obtinguts continuaren reservant-se per al sosteniment de la *Festa* de la Mare de Déu.

La sosa no va finançar tan sols el paper del Tomàs, sinó que va servir també per a altres elements de la *Festa*. Així, el 2 del juny de 1678, mossén Joan Fenoll, el qual diu que «por muchos años ha que está sirviendo a esta Villa en el papel de San Pedro en la Celebración del Glorioso Misterio de la Asunción, sin ningún ynterés», assabentat de la concessió a Jeroni Sempere esmentada anteriorment, i també d'una altra de similar a un tal Gonsálvez, «el que toca el menestral», sol·licita a la Vila que li atorgue igualment un tros de sosa immediat al que ja té un germà seu. Les autoritats, pel que es veu, hi accediren.⁵²

Esmentem, sobre aquest tema, que la zona on es localitza el rodal de Sant Tomàs, a prop de la vora occidental de l'Albufera, s'anomenava la «Balsa o Balsas de la Madre de Dios». ⁵³ No sembla arriscat suposar que aquesta denominació prové del fet que és una zona de saladar més baix (i inundable, per tant, amb més facilitat que altres) tradicionalment reservada per a usufructes relacionats amb el finançament de la *Festa*.

Hi ha més. El 1742, durant el plet per la possessió dels saladars entre la Vila i la Senyoria, la municipalitat, constatant que no tenia «caudal

⁴⁸ S. PERPINYÀ, *op. cit.*

⁴⁹ «Todos los vesinos y devotos d'esta santa ymagen y los forasteros que de diversas partes avían venido a dicha fiesta, y sabido el casso, quedaron atónitos y llevaron qué contar a sus patrias. Y por la muerte del dicho, se publicó y se hizo notoria su última voluntad por dicho Carlos Gracia, escrivano, en el día dies y siete del corriente mes de agosto, año 1700» (S. PERPINYÀ, *op. cit.*).

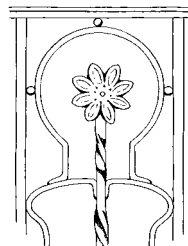
⁵⁰ «Allí a breves días, y aún en el mesmo día [es refereix al 17 d'agost de 1700], se encargó en el sermón por el señor obispo de Orihuela que se hallava en peligro manifesto de una rigurosa enfermedad, y a pocos días, que fue a 24 de agosto de dicho año, día del apóstol san Bartolomé, murió con grande sentimiento de todos por su buen natural y muy limosnero» (S. PERPINYÀ, *op. cit.*).

⁵¹ AHME, *Memorial del L. Fuentes*, signat a Elx el 12 de març de 1710, *apud Llibre d'Actes*.

⁵² Convé mencionar que el tal germà, com correspon als concessionaris dels rodals de sosa, havia de ser bastant menesterós, ja que son germà, mossén Juan, justifica la seua súplica d'augmentar l'extensió de sosa concedida a la família «por que se alla el suplicante con la obligación de sustento de dicho su hermano y sobrinos, que con esto ya tendrá con qué ayudarse» (AHME, *Llibre d'Actes*, 2 de juny de 1678).

⁵³ Així, per exemple en els repartiments de 1663 a 1674.

alguno para la Fiesta de la Assumpción de Nuestra Señora, votada por dicha Villa», sol·licita que li siga permès d'arrendar els saladars sense complicacions legals, a la qual cosa accedeix la duquessa d'Arcos en decret de 23 de maig de 1742. Més tard, el 1749, també la Vila demana al duc poder emprar l'usdefruit dels saladars per a diverses despeses de la *Festa*, petició a la qual respon el duc el de 28 de juny de 1749, accedint-hi tan sols a permetre que amb el producte dels saladars es paguen les vestidures de «los cuatro ángeles que bajan en la tramoya».⁵⁴

8. LA LOCALITZACIÓ DEL TERME DE SANT TOMÀS

Però, on estava aquest rodal o terme de Sant Tomàs? Una anàlisi curosa de la documentació sobre els repartiments de rodals, i amb l'esforç de comprendre la toponímia antiga d'aquesta part del terme d'Elx, permetien suposar amb pocs dubtes que devia estar localitzat en l'extrem occidental de l'actual Parc Natural de les Salines de Santa Pola. La documentació d'arrendament dels rodals de sosa definia que el rodal núm. 15 «llamado de Santo Tomás, que parte con mediodía con los Saladares de la Albufera y por tramontana con Azarbe Nuevo».⁵⁵ Igualment, sabem que fitava per ponent amb el rodal núm. 14 («Primero de las Balsas») i, per llevant, amb el núm. 16 (anomenat en ocasions «del Caballero»), el qual, al seu torn, fitava ja amb les aigües de l'Albufera. Però localitzar amb més precisió els límits del terme de Sant Tomàs i dels seus veïns en aquesta gran plana salada, que a penes té punts de referència, pareixia impossible.

Afortunadament, en l'Arxiu Municipal d'Alacant es conserva un mapa de mitjan segle XIX en què es representa l'estat de l'actual àmbit de les salines de Santa Pola. Aquest mapa estava inclòs en l'expedient d'un plet en què intervingué, entre 1914 i 1915, l'advocat alacantí D. Manuel Senante,⁵⁶ en defensa del seu client Atanasio Cuervo, copropietari de les salines del Braç del Port, enfront de la denúncia interposada pel propietari del domini directe de Carrissals, Carlos Amorós González, per una qüestió de drets d'aigua i pesca sobre les assarbs que travessen les salines. L'expedient forma part del fons documental donat per la família Senante a l'Arxiu Municipal d'Alacant (AMA).⁵⁷

El mapa, signat per Cristóbal Cubero y Soler el 1866, mesura 65 x 146 cm, indica una escala 1:7000 i està dibuixat a tinta i colors.⁵⁸ Òbviament, té afegits posteriors a la data de realització del plànol original, com les indicacions a llapis roig de finques de propietaris que ho són ja a inicis del segle XX. No coneixem exactament, de moment, les circumstàncies que induïren a realitzar-lo, però indubtablement degué passar de mans dels que foren propietaris de l'Albufera durant la major part del segle XIX (els descendents directes de Manuel Garcia de la Prada, que la comprà al comte d'Altamira

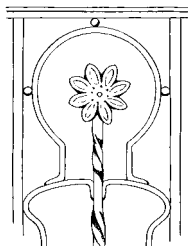
⁵⁴ AHME, *Memorial ajustado...*, p. 8.

⁵⁵ És a dir, l'assarb Nova del Duc, actualment dita sobretot de Dalt o de Civades.

⁵⁶ Manuel Senante Martínez (Alacant, 1873 - Madrid, 1959), advocat, va ser un influent polític tradicionalista, diputat en Corts en diferents ocasions i director o fundador d'alguns periòdics catòlics conservadors. Tenia obert bufet d'advocats a Alacant amb son pare, també advocat i catedràtic d'Història, Emilio Senante Llaudes. Els dos tenen carrers dedicats a Alacant.

⁵⁷ AMA, Arxiu Família Senante, «Pleitos. Salinas del Bras del Port», Santa Pola, Llig. 16 exp. 2-3 (anys 1914-1915).

⁵⁸ Vegeu-ne la catalogació en Susana LLORENS, *Catálogo de mapas, planos, dibujos y grabados (1630-1970)*. Archiu Municipal de Alicante, Ajuntament d'Alacant, Alacant, 2001.

i marquès d'Astorga, senyor d'Elx, el 1807), als propietaris i constructors de les salines del Braç del Port, els quals adquiriren aquesta part de l'Albufera vora el canvi de segle.

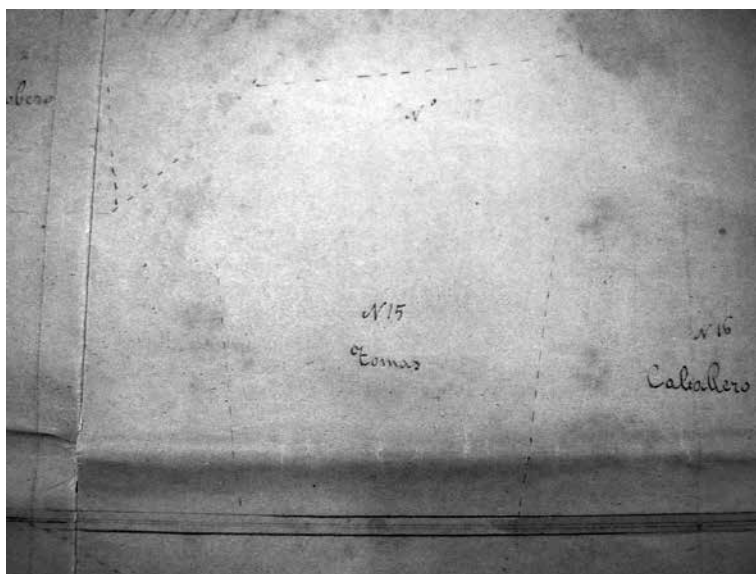
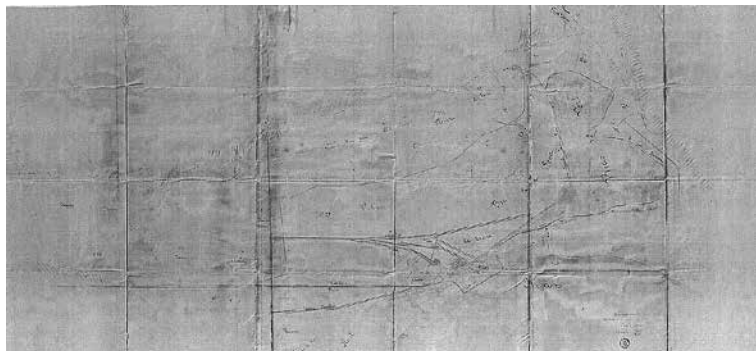

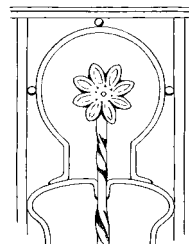
Fig. 3: (a) Vista general del plànol de les salines del Braç del Port de Cristóbal Cubero de 1866 (Arixu Municipal d'Alacant, llegat Senante); (b) detall del mapa anterior en què apareix la denominació «Tomàs» aplicada a una àrea propera a les salines.

El plànol conté molts detalls importants per a la comprensió de l'evolució de l'antiga Albufera d'Elx en un moment decisiu de la seua història, que no podem ací comentar-los. El que ens interessa ara és la sèrie de topònims que voregen l'extensió de massa d'aigua del Braç del Port i que estan delimitats per línies discontinües, com indicant parcel·les. Algunes apareixen identificades amb un número; d'altres,

amb un nom identificatiu, i la majoria, amb número i nom. En cap llegenda del plànol, ni en la l'extensa documentació de l'expedient en què aquest es trobava, s'indica què poden ser aquestes parcel·les. Però la comparació amb el que sabem gràcies a la documentació escrita confirma que es tracta dels rodals històrics de sosa que vorejaven l'Albufera. En concret, i pel que ara ens interessa, subratllem que hi figura una parcel·la, a ponent del Braç de Port amb el núm. 15 i el rètol «Tomàs»; evidentment, el nostre terme de Sant Tomàs.

Així doncs, tot i que, com que el mapa és tan sols de l'Albufera i rodalies, no hi figuren els rodals núm. 1 al 13, és a dir, els situats a ponent de l'actual carretera d'Elx a la Marina del Pinet, ens trobem davant de l'única representació cartogràfica que coneixem fins ara dels rodals històrics de sosa d'Elx i, pel que fa al motiu d'aquest article, dels més directament vinculats a la *Festa*, incloent-hi el de Sant Tomàs, que ara podem localitzar amb gran exactitud. D'acord amb el mapa, el terme de Sant Tomàs se situava al sud de l'assarb de Dalt, i s'estenia fins un poc més al sud de la del Robatori. Estava separat de les fites de l'Albufera (que podem fer correspondre als límits de la propietat actual de les salines del Braç del Port) pel rodal núm. 16, el del Cavaller de l'Horta i Camp («Caballero» en el mapa). Al nord d'aquests dos rodals figura el núm. 17, sense nom, i el núm. 18, amb el nom «Balsa Dinsa»; mentre que, a ponent del rodal «Tomàs», apareix un núm. 14, també sense nom.⁵⁹ Raonablement, aquests tres rodals corresponen al conjunt de tres rodals «de las Balsas» («de la Madre de Dios») de la documentació escrita sobre saladars de l'AHME: el 14 seria el primer, el núm. 17, el segon i el 18 (anomenat «Balsa Dinsa»), el tercer (o «Último») de les Basses.

Traduint aquesta informació a la situació actual, el terme de Sant Tomàs estaria comprés entre els límits següents: al nord, la braça meridional de l'assarb de Dalt; a l'est, la mota de ponent del pantanet SW de l'actual finca Santa Fe; a l'est, una línia traçada uns 100 m a l'oest i en paral·lel al límit de separació de la finca de Santa Fe i l'anomenat Xàrcol d'Amorós, i per tant, dins d'aquest darrer pantanet (coincidiria, poc més o menys, amb la mota interna més oriental del Xàrcol i la seua prolongació devers el sud), i al sud, una línia en sentit W-E que marcaria la meitat del pantanet oriental de Peycaza. Això ens dóna una superfície, en una estimació preliminar, d'unes 60 Ha. L'estimació feta per al rodal del Cavaller i immediats de les Basses també ens dóna unes superfícies sensiblement similars. Potser, aquesta superfície pot donar una idea, si fa no fa, de l'ordre de magnitud dels rodals de sosa (segons l'experiència tradicional) semblants a la de la zona que ens ocupa. Queda per a un estudi més aprofundit fer una caracterització completa de la informació que tot això ens pot aportar.

⁵⁹ Malauradament, les tintes del mapa en aquesta zona estan una mica desgastades i no sempre s'hi aprecien nítidament els contorns de les parcel·les. Amb tot, la combinació d'allò que s'hi distingeix i la informació de què disposem per les fonts arxivístiques (bé que ambigües en la majoria dels casos) permet superar fins a un cert punt les deficiències.

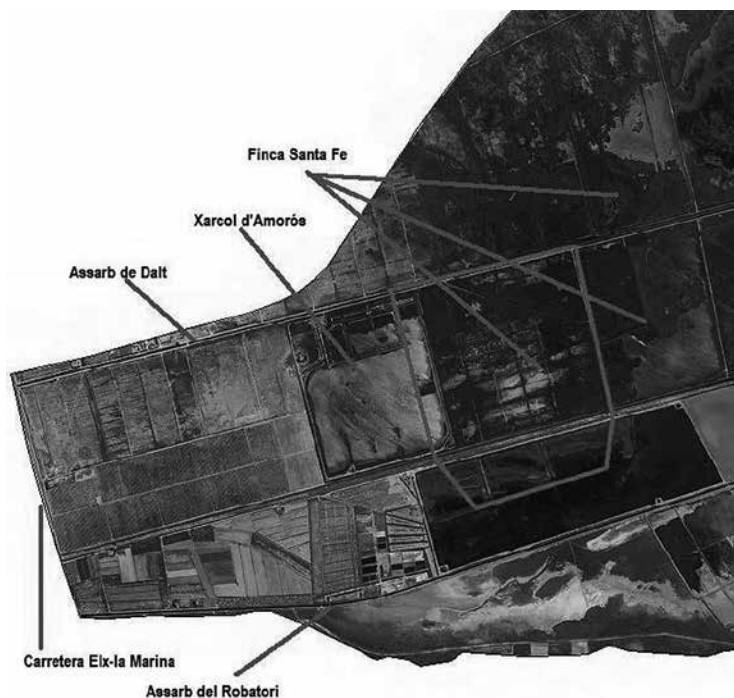
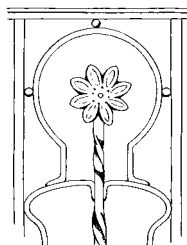

Fig. 4: Delimitació aproximada del terme de Sant Tomàs en el fotograma aeri actual.

8. A MENA DE CLOENDA

Hem intentat mostrar que el saladar d'Elx no era una simple estepa salina habitada per unes determinades espècies de plantes que, en tot cas, era explotat econòmicament. Era un element de la vida il·licitana d'aleshores que traspuava aspectes de tot tipus i que, per això, disposava d'unes normes, tradicions, històries i unes delimitacions espacials i topòniques, entre d'altres la del terme de Sant Tomàs, i que per tot això venia lligat fins i tot a un dels símbols identitaris d'aquesta societat, com era la *Festa* de la Mare de Déu.

Els il·licitans antics no podien imaginar que el rodal de sosa núm. 15, «el del Tomàs» acabaria sent part d'un «Parc Natural» i d'un «Lloc d'Interès Comunitari» de la UE, en tant que Hàbitat Prioritari de conservació a escala europea. Ni tampoc que la seua *Festa* de la Mare de Déu d'Agost, que tant s'estimaven i que era mantinguda en part per les rendes d'aquest rodal, obtindria un reconeixement mundial com a Patrimoni de la Humanitat de la UNESCO. Però molt més encara, no podien ni imaginar que una cosa i l'altra no aparegueren vinculades per a cap de les administracions locals o regionals responsables de la gestió ambiental i cultural del nostre patrimoni.

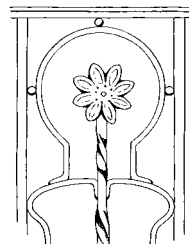

Fig. 5: Aspecte actual del «Rodal de Sant Tomàs», en la part occidental de la finca de Santa Fe (Parc Natural de les Salines de Santa Pola).

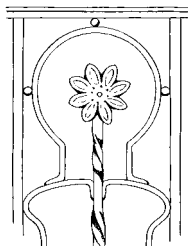
Si llegim la documentació de la UNESCO amb una miqueta de cura, i fins i tot la mateixa declaració com a Patrimoni de la Humanitat del Palmeral d'Elx, ens adonarem que aquestes declaracions no es basen tant en l'interès intrínsec d'un element, com si fóra peça de museu adirable, sinó en les seues imbricacions amb la vida de les societats. L'interès del palmeral, per exemple, no és tant que siga un conjunt de milers de palmeres, més o menys sorprenent, sinó que aquest sorprenent paisatge té al darrere un patrimoni immaterial, una herència cultural única d'adaptació a unes condicions ambientals difícils, que malauradament no és protegit i curat com cal.

D'altra banda, també la conservació ecològica oblida que és realment un ecosistema mediterrani. Per a Myra Dec «són tresors combinats de fets científics i del cor d'homes i dones» i per això afirma que la missió del Servei de Parcs Naturals hauria de ser la de «preservar els valors materials i immaterials del nostre territori». Si els valors materials són la biodiversitat i el paisatge, què són aquests valors immaterials sinó la història humana que hi ha darrere? Una verdadera conservació no hauria de ser o cultural o ambiental, sinó les dues coses, i així «promoure la preservació dels sistemes i les històries», «explicant-ne el significat a les generacions actuals» (enriquant-les vivencialment, doncs) «alhora que s'hi ret homenatge a les generacions passades».⁶⁰

Sí, l'espectacle de la *Festa* està formalment protegit; també els *Limonium*, la *Suaeda vera* i les altres plantes halòfiles. Però perdem molt si les històries de la pedra de sosa, del terme, de les figures humanes com el *Pavo*, mossén Jeroni Sempere, el llicenciat Fuentes i totes les que giraren entorn d'aquestes planes salines i la sosa cauen en l'oblit. Ens deia fa poc Hèctor Càmara:

L'interès per la *Festa* o *Misteri d'Elx* no es pot reduir només a la lectura atenta de les diverses investigacions i dels documents publicats per tots aquells estudiosos que han tractat aquest drama assumpcionista tardomedieval o a la recerca personal sobre un

⁶⁰ Myra DEC, «Legacy denied», *Journal of Interpretation Research*, 9 (2004), p. 72-76.

aspecte concret. El seu estudi ha de ser també l'excusa per poder reflexionar de forma més pregona i atenta sobre una celebració que, com a tal, afecta la vida en comunitat dels il·licitans.⁶¹

Per això, perquè la *Festa* està imbricada en la «vida en comunitat dels il·licitans», el terme de Sant Tomàs està també lligat històricament a la *Festa*. Volem dir: el saladar era una part tan substancial de la vida dels elxans —com hem intentat fer veure—, que no resulta rar que acabara tenint vinculació amb un altre element essencial de la vida comunitària d'Elx. Diguem, doncs, que la història de la *Festa* reflecteix inevitablement també la del territori i del paisatge en què ha aparegut, s'ha desenvolupat i cobra sentit.

Fig. 6: Personatge de sant Tomàs en la representació de la *Festa* o *Misteri d'Elx* (foto: José F. Càmaras)

BIBLIOGRAFIA

⁶¹ HÈCTOR CÀMARA, «La *Festa* o *Misteri d'Elx*: d'una celebració popular a un espectacle turístic», *Revista Valenciana d'Etnologia*, 2 (2007), p. 147-160.

BLONDEL, J. - ARONSON, J., *Biology and wildlife of the Mediterranean Region*, Oxford University Press, Oxford, 1999.

CÀMARA, H., «La *Festa* o *Misteri d'Elx*: d'una celebració popular a un espectacle turístic», *Revista Valenciana d'Etnologia*, 2 (2007), p. 147-160.

- CASTAÑO, J., *L'organització de la Festa d'Elx a través del temps*, Consell Valencià de Cultura, València, 1997.
- «El Víncl del Doctor Caro, una font ocasional de finançament de la Festa d'Elx», en *Aproximacions a la Festa d'Elx*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 2002, p. 131-148.
- DEC, M., «Legacy denied», *Journal of Interpretation Research* 9(2) (2004), p. 72-76.
- GARCÍA EDO, V., *El primer mapa del Reino de Valencia. 1569-1584*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 2007.
- GIL OLCINA, A., «Explotación y cultivo de las plantas barrilleras en España», *Estudios Geográficos*, 138-139 (1975), p. 453-478.
- GOZÁLVEZ, V., *El Bajo Vinalopó. Geografía agraria*, Universitat de València, València, 1977.
- IBARRA, P., *Historia de Elche*, Est. Tip. de V Botella, Alacant, 1895.
- LLORENS, S., *Catálogo de mapas, planos, dibujos y grabados (1630-1970)*. *Archivo Municipal de Alicante*, Ajuntament d'Alacant, Alacant, 2001.
- PERPINYÀ, S., *Antigüedades y glorias de la Villa de Elche*, ms. de 1705 (ed. de Vicent J. ESCARTÍ i Gabriel SANSANO, Ajuntament d'Elx, col. «Temes d'Elx», Elx, 1995).
- RAMOS FOLQUÉS, A., *Historia de Elche*, Talleres Lepanto, Elx, 1970.
- *La industria, el comercio y la agricultura en Elche*, Talleres Lepanto, Elx, 1973.
- SANZ, C., *Recopilación en que se da cuenta de las cosas anci antiguas como modernas de la inclita villa de Elche...*, ms. de 1621 (publicat en facsímil per l'Institut Municipal de Cultura, Elx, 2000).
- SERRANO, J., «Las tierras saladares de Elche. La apropiación municipal de una extensión comunal», *Estudis, Revista de Historia Moderna*, 7 (1978), p. 261-280.

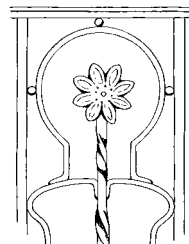
AGRAÏMENTS

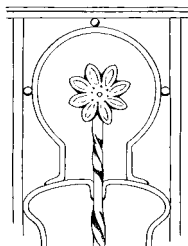
Hem d'agrair, ans de tot, l'atenció i facilitats donades pel personal de l'Arxiu Municipal d'Alacant i de l'Arxiu Històric Municipal d'Elx.

També, als actuals propietaris i personal del que va ser el terme de Sant Tomàs, els gestors de l'anomenat Xàrcol d'Amorós i Pantanets de Santa Fe, que ens van permetre conèixer amb profunditat (i comprendre en la seua intrínseca complexitat ecológicocultural) aquests autèntics reservoris de biodiversitat i llegats de la història en l'àmbit del Parc Natural de les Salines de Santa Pola i de la Xarxa Natura 2000 europea.

Sentim que hem de retre memòria agraïda (com s'hauria de fer sempre que es tracten temes històrics il·licitans) a en Pere Ibarra, l'esforç del qual va permetre conservar una part importantíssima de la documentació en què està registrada la memòria històrica d'Elx, incloent-hi la dels llibres de saladars, documentació que hauria desaparegut si ell no hi haguera intervingut.

I dintre d'aquesta línia, i pel que fa al tema concret d'aquest article, hem d'agrair molt especialment a la família Senante d'Alacant que conservara i do-

nara a l'Arxiu Municipal d'Alacant la important documentació heretada dels seus avantpassats, protagonistes influents d'una part notable de la història local. Voldriem destacar aquest fet com a mostra que els arxius familiars contenen sovint tresors imprescindibles per a la coneixença de molts aspectes claus del nostre patrimoni. En aquest cas, és obvi que aquest article no hauria sigut possible sense aquesta donació.